

УДК 364.4:616-036.86(091)

Стремецька Вікторія Олександрівна (1974 р.н.). Закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту в 1996 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, педагогіки та психології Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Має понад 25 наукових публікацій. Коло наукових інтересів: історія соціальної роботи.

ДОПОМОГА ІНВАЛІДАМ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто основні напрямки допомоги особам з обмеженими можливостями у ХІХ – на початку ХХ ст. Приділено увагу історії допомоги військовим інвалідам, сліпим, глухонімих, душевнохворим (у статті вжито ту термінологію, яка використовувалася у той період).

In the article basic directions of help to people with the limited possibilities in the XIX-th – the beginning of the XX-th century are considered. Attention is devoted to the history of help to soldiery invalids, blind, deaf-and-dumbs, mentally ill (in the article it is used terminology which was used in that period).

Сучасне суспільство накопичило значний досвід у напрямку підтримки осіб з обмеженими можливостями. Постійно з'являються нові, розвиваються традиційні форми й методи допомоги цим людям. Однак як фахівці, які безпосередньо працюють з даною категорією населення, так і суспільство в цілому, мало обізнане з історією виникнення та еволюцією цих форм і методів. Тому актуальним на сьогодні є аналіз історичної практики допомоги особам з обмеженими можливостями, зокрема у ХІХ – на початку ХХ ст., тобто у період, коли благодійність досягла свого найвищого розвитку.

Потрібно зазначити, що тема залишається практично недослідженою в сучасній історичній літературі. Автори підручників з історії соціальної роботи, зокрема, К.В. Кузьмін та Б.О. Сутирін [4], О. Горілий [1], М.В. Фірсов [6] та інші фрагментарно торкалися питань допомоги цій категорії населення в контексті історії підтримки населення в цілому на кожному з історичних етапів. Окремі аспекти проблеми висвітлено в працях, присвячених історії благодійності, благодійних організацій. Так, наприклад, Ю. Гузенко розглядав діяльність Попечительства імператриці Марії Олександрівни про сліпих [2]. Таким чином, з огляду на актуальність та малодослідженість проблеми, метою даної статті є розглянути основні напрямки допомоги особам з обмеженими можливостями у ХІХ – на початку ХХ ст. Автор інколи відступає від зазначених

хронологічних меж для того, щоб простежити виникнення та еволюцію певних видів допомоги інвалідам. Матеріал, викладений у статті, може стати корисним при вивченні курсів «Історія соціальної роботи», «Соціальна реабілітація» та інших, а також у практичній соціальній роботі з особами з обмеженими можливостями.

У ХІХ – на початку ХХ ст. під інвалідами розуміли осіб, які стали нездатними до праці через якісь причини. При цьому розрізняли напівінвалідів, тобто таких, які могли виконувати якісь роботи й не потребували стороннього догляду, та повних інвалідів, які не були здатними до роботи взагалі і не могли обходитися без сторонньої допомоги [9, с. 44]. Треба сказати, що тоді з поняттям «інваліди» асоціювалися, перш за все, військові інваліди, яких визначали як військовослужбовців (переважно нижні чини), які були нездатними до служби через рани, каліцтво, хворобу або старість [9, с. 44]. Причому в той час вважалося, що держава зобов'язана піклуватися лише про тих військовослужбовців, які втратили здатність до праці на війні або у мирний час при виконанні обов'язків військової служби, внаслідок ран, каліцтва і рідко через розлади здоров'я.

Ще в стародавні часи держави застосовували різноманітні заходи для опіки над військовими інвалідами. У Давній Греції військові інваліди разом із сім'ями утримувалися за рахунок республік.

Римляни надавали їм земельні ділянки, а згодом – грошову допомогу. Так, Солону (640-559 рр. до н.е.) приписують закон, згідно з яким усі громадяни, понівечені на війні, утримувалися за рахунок держави. Розмір допомоги (1-2 оболи на день) призначався народними зборами. При цьому слід зазначити, що до інших осіб з інвалідністю ставилися у ті часи вкрай негативно – їх фізично або юридично (не мали громадянства) знищували.

У середні віки в Іспанії, а потім в Англії та Голландії пораним та скаліченим військовим інвалідам почали призначати пенсії й одноразові допомоги. Обов'язок піклування про військових інвалідів був покладений на монастирі (спочатку у Франції, Англії). З XVI ст. у Франції монастирям з державної казни видавалися спеціальні допомоги за опіку над інвалідами. Але після відкриття інвалідних будинків допомоги монастирям були припинені, а гроші спрямовані на утримання інвалідів у цих будинках. У Росії указом від 3 травня 1720 р. Петро I повелів усіх офіцерів і солдат нижніх чинів, які, згідно з посвідченням Військової колегії, виявилися нездатними до служби через рани, каліцтва або старість, призначати на проживання до монастирів та богоділень, їм також видавали довічне утримання у розмірі гарнізонних окладів. Однак внаслідок численності інвалідів указом від 12 квітня 1722 р. розмір допомоги було зменшено. Указом від 6 лютого 1724 р. з монастирів були вилучені одружені інваліди. Катерина II в 1764 р. розпорядилася інвалідів до монастирів не відсилати, а селити їх на проживання у визначені міста. Оселені в цих містах отримували плату за особливими окладами, на що щорічно виділялося 80 тис. крб [9, с. 44].

Після Наполеонівських війн у Франції, а потім в інших європейських державах з'явилися особливі інвалідні роти або команди, до яких призначалися нижні чини, нездатні до стройової служби. Роти розміщувалися у різних містах і служили одночасно місцями піклування про пораних, скалічених, престарілих і хворих воїнів, та військовими частинами, які виконували різноманітні обов'язки внутрішньої служби. Однак вони проіснували недовго. В останній чверті XIX ст. інвалідних рот у Франції вже зовсім не існувало, у Пруссії в 1887 р. залишилося шість інвалідних рот по 100-120 осіб кожна, а також одна палацова гвардійська інвалідна рота [9, с. 44].

У Російській імперії інвалідні роти й команди при гарнізонних батальйонах були утворені у кінці XVIII ст. У 1811 р. інваліди були поділені на три розряди: рухливі, здатні до служби і нездатні до неї. Інваліди кожного розряду утворювали особливі роти (команди), які перебували в підпорядкуванні командирів батальйонів внутрішньої охорони. Команди здатних до служби інвалідів розташовувалися в усіх повітових містах. Рухливі інвалідні роти спочатку були призначені для служби при шпиталях, а згодом стали засновуватися також при відомствах (палацовому, провіантському, комісаріатському та інших), при фортецях та округах

військових поселень. До кінця царювання Миколи I нараховувалося 15 гвардійських інвалідних рот, більше 104 рухливих інвалідних рот різних відомств, 564 повітові інвалідні команди, 296 етапних [9, с. 45]. У 1864 р. зі скасуванням корпусу внутрішньої охорони інвалідні роти були скасовані. Окремі інвалідні команди збереглися до початку 1880-х років. Зі скасуванням останніх нездатних до служби направляли до особливих збірних команд при деяких губернських батальйонах, однак у 1874 р. збірні команди також були скасовані. З того часу нездатні до стройової служби залишалися при своїх частинах, але призначалися на нестройові посади. Ті, хто був абсолютно непридатним до служби, звільнялися. Нездатні до праці у випадку відсутності засобів до існування та родичів, одержували від казни по 3 крб на місяць. Тих, хто потребував стороннього догляду, розміщували до богоділень і благодійних закладів, а у випадку відсутності вільних місць – до «благонадійних» осіб, причому казна мала відшкодовувати останнім збитки на утримання інваліда, але не більше ніж 6 крб. на місяць [9, с. 45].

Ще однією формою допомоги військовим інвалідам були інвалідні будинки – військові богодільні для піклування про пораних, хворих і престарілих воїнів та їхні сім'ї. Перші інвалідні будинки (християнського милосердя та св. Людовика) були відкриті у Франції у 1606 р. Генріхом IV. У 1671 р. Людовик XIV заснував у Парижі знаменитий *Hotel des invalides*. Приблизно в той же час заснували інвалідні будинки в Англії (у Челсі та Гринвичі для моряків, зі школами для осиротілих солдатських дітей), а трохи згодом – у Німеччині та Австрії. У Росії перший інвалідний будинок – Кам'яноострівський – на дуже обмежену кількість опікуваних був заснований при Катерині II. Потім за Миколи I з'явилися інвалідні будинки, названі військовими богодільнями, розраховані на більш значну кількість осіб: Чесменська біля Санкт-Петербургу та Ізмайлівська поблизу Москви (остання була сімейною). Інвалідними будинками називали також вартові будиночки при пам'ятниках бойової слави (на Бородинському, Куликовому полі тощо), розраховані на одного-двох військових інвалідів. Всі ці установи (разом близько 12) підлягали Олександрівському комітету про пораних та утримувалися за рахунок інвалідного капіталу.

З 1862 р. почали створюватися інвалідні хутори для інвалідів Чорноморського флоту (переважно унтер-офіцерів та георгіївських кавалерів). Разом таких хуторів у середині XIX ст. нараховувалося 28: 21 – поблизу Миколаєва (розташовувалися на території Лісків) із розрахунку один хутір на одне сімейство, а також сім навколо Севастополя із розрахунку один хутір на два сімейства. Хутір являв собою три-чотири інвалідних будиночки, які були оточені фруктовими деревами, городами, біля них – колодязі, сараї, бані, погребі тощо; будиночок надавався інваліду в пожиттєве володіння, після його смерті переходив на три роки до вдови і сиріт. Інваліди отримували жалування рядового, а їх діти – пайок. Інваліди мали за надані послуги

доглядати казенні сади. На облаштування цих хуторів Морське відомство витратило 50 тис. крб. У 1912 р. у Лісках залишалося 12 інвалідів, після їх смерті хутори поступово заселилися новими мешканцями та перетворилися на околицю Миколаєва [3, с. 176-178; 5, с. 247].

Щодо інших категорій інвалідів, то більш-менш організована допомога в зазначений період надавалася сліпим та глухонімих. Вона еволюціонувала від неприйняття до навчання осіб із сенсорними порушеннями. За середньовічним правом сліпі, особливо сліпонароджені, були суттєво обмежені у своїх правах. Майно сліпого ще за його життя переходило до спадкоємців, і він міг вимагати у своїх родичів лише їжу. За Золотою буллою 1356 р. сліпі вважалися нездатними до керування, не могли вступати на престол. І тільки з другої половини XIX ст. сліпота вже не була перешкодою до успадкування престолу. У 1851 р. у Ганновері на престол вступив сліпий король Георг V.

Особливі установи для дорослих сліпих згадувалися вже на початку XII ст. у Меммінгені (Баварія); у тому ж столітті в Парижі з'явився Hospice de Quinze-Vingts. Його заснування відносять до 1260 р. та приписують Людовіку Святому (1214-1270), який нібито заснував цей шпиталь для 300 лицарів із числа тих, що супроводжували його у хрестовому поході і втратили зір під час походу [11, с. 472]. За цим зразком у Європі виникли інші установи. Однак тоді вважали, що якщо людина, яка не бачила, не могла перебувати в своїй родині, то для неї більш корисним було призриватися в благодійних установах разом з тими, хто бачив. У кінці XIX ст. існувало 74 установи для призріння близько 5 тис. сліпих, зокрема, в Англії – 38 з 1622, у Франції – 3 з 2552, в Італії – 2 з 240, у США – 6 з 200 сліпими [11, с. 473].

Установи для виховання й навчання сліпих дітей з'явилися наприкінці XVIII ст., хоча й раніше були відомі окремі спроби навчити їх. У 1784 р. у Парижі Валентин Гаюї (1745-1822) заснував перший навчальний заклад – школу для сліпих дітей, яка мала назву «Майстерня працюючих сліпих». Першим учнем В. Гаюї був підібраний біля церкви хлопець на ім'я Франсуа де Лезюєр, потім до школи потрапили ще 11 безпритульних дітей [11, с. 473]. Останні навчалися тут не тільки ремеслам, але й музиці, читанню, письму, арифметиці та іншим наукам. Для читання В. Гаюї вжив опуклі великі літери («унціал», тобто рівний по довжині одній унції). Шрифт був пересувний, що дозволяло дітям робити набір тексту. За допомогою цих літер можна було також друкувати на папері; у якості листа використовувалася рамка з натягнутими дротами для поділу на рядки; для навчання географії – карти, на яких гори, ріки, міста, кордони держав були видавлені й відзначені різними способами. В. Гаюї належить також ідея створення книжок для сліпих. Не дивлячись на значні матеріальні труднощі, він побудував при школі типографію та видав у ній кілька книжок унціалом. За цими книжками діти навчалися до 1829 р.,

коли вихованець Паризького національного інституту для сліпих дітей Луї Брайль (1809-1852) розробив систему рельєфно-крапкового шрифту. Майже паралельно У. Мун винайшов шрифт, який був призначений для тих, хто знав літери до втрати зору. За рішенням ВООЗ 13 листопада – день народження В. Гаюї – відмічають як Міжнародний День сліпих.

У кінці XIX ст. у Франції існувало 20 установ для виховання й навчання сліпих дітей на 760 учнів [11, с. 473]. У 1791 р. подібні установи з'явилися в Англії; у кінці XIX ст. там існувало 29 установ на 3256 учнів. У Німеччині піклування про виховання сліпих дітей почалося у 1806 р., коли В. Гаюї проїжджав через Берлін; у кінці XIX ст. там було 33 установи для 2114 дітей. У Північно-Американських Сполучених Штатах нараховувалося 30 шкіл з 1992 р. вихованцями (деякі інститути для сліпих у США з'єднувалися з інститутами для глухонімих) [11, с. 473]. Не дивлячись на це, кількість установ для сліпих у всіх державах вважалася недостатньою для навчання всіх потребуючих шкільного віку.

У Російській імперії безпорадні й бідні сліпі в зазначений час користувалися підтримкою громадських установ двох типів: бідні невиліковні дорослі сліпі одержували їжу й призріння в особливих установах, сліпі діти виховувалися й навчалися у спеціальних школах. На початку XIX ст. Імператор Олександр I викликав до Росії В. Гаюї для організації інституту для сліпих. Останній був відкритий у Санкт-Петербурзі в 1807 р. і розрахований на 15 дітей [11, с. 474]; у ньому навчали читанню, письму, музиці й співам, типографській справі, плетінню кошників, стільцьвів тощо. Однак діяльність В. Гаюї зустріла великі перешкоди як з боку співробітників, так і з боку посадових осіб, які стверджували, що сліпих у Росії немає. Тому В. Гаюї виїхав з Росії у 1817 р. У 1819 р. інститут був переданий з відомства міністерства народної освіти до відомства Імператорського Людинолюбного товариства. До інституту приймалися сліпі хлопчики й дівчата від 7 до 13 років, але без інших фізичних і розумових вад; виховання було платним (200 крб на рік) [11, с. 474]. При інституті існувало відділення для престарілих сліпих. У 1817 р. у Варшаві було засновано інститут глухонімих і сліпих. Протягом тривалого часу ці два інститути були в Росії єдиними установами, які піклувалися про сліпих.

У більш значних розмірах піклування про сліпих у Росії почало розвиватися після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. завдяки енергійній діяльності лікаря О.І. Скребицького (1827-1915), автора власного варіанту рельєфного шрифту. Воно в основному зосереджувалося в заснованому у 1881 р. «Маріїнському попечительстві про сліпих», згодом перейменованому у «Попечительство імператриці Марії Олександрівни про сліпих». Одним із напрямків його роботи була організація училищ для сліпих дітей. Програма училищ являла собою розширений курс народної школи з додаванням ремісничого відділення. У кінці XIX ст. існувало

23 училища з більш ніж 600 учнями. Курс навчання тривав десять років. Більшість сліпих дітей, які навчалися в училищах, належали до селян, оскільки селяни становили 86 % від загальної кількості сліпих [10, с. 550]. Попечительство відкрило ремісничий притулок у Кам'янці-Подільську, майстерні імені К.К. Грога (засновник попечительства) в Петербурзі, куди приймалися сліпі у віці 16-35 років. Після трирічного навчання майстерності люди ставали самостійними працівниками, продаючи свої вироби, а попечительство займалося їх збутом. Попечительство мало 4 богодільні для нездатних працювати та щорічно видавало грошових допомог на суму 15000 крб [10, с. 550].

Члени попечительства вважали, що кількість сліпих у Росії була б значно меншою, якби населення мало достатню й своєчасну окулістичну допомогу. Тому попечительство заснувало окулістичні лікарні, пункти, постачало їх наборами інструментів, ліками, а також фінансувало ліжка в існуючих очних лікарнях. Найбільш звернули на себе увагу летючі загони попечительства, які виїжджали у віддалені місцевості для надання хірургічної допомоги хворим. Якщо у 1893 р. було відправлено 7 загонів, то у 1897 р. – 33. За чотири роки (1893-1896) попечительством надана допомога 150.016 осіб, зроблено 38.867 очних операцій [10, с. 550]. Попечительство видавало свій орган «Сліпий», який висилався членам безкоштовно; з 1898 р. виходив щомісячник «Дозвілля сліпих».

У тогочасних інститутах для сліпих використовували як унціальний, так і рельєфно-крапковий

шрифти. Міжнародний конгрес учителів сліпих, що відбувся у Берліні в 1879 р., визнав шрифт Л. Брайля (крапковий) всесвітнім. Перша книга за системою Л. Брайля в Росії була надрукована Г.О. Адлер у 1886 р. під назвою «Збірка статей для дитячого читання». Однак вважалося, що особливі знаки, цілком придатні для відносин сліпих між собою, відчужували їх від людей, які бачили та яким ці знаки були незрозумілі. Навчання лічбі обмежувалося, головним чином, усним рахунком, наочним способом – за допомогою 100 маленьких кубиків [10, с. 550]. У вихованні сліпих великого значення надавалося навчанню музиці.

Широко розповсюджувалася інформація про сліпих людей, які досягли у житті значних успіхів. Так, Ніколь Саундерсон очолював кафедру математики в Кембриджському університеті, написав два наукові твори; Томас Блеклок був доктором богослів'я й проповідником в Единбурзі, Джон Меткальф у Манчестері наглядав за прокладкою вулиць за власними планами, Йоган Кні наодинці здійснив подорож навколо світу, і потім видав опис цієї подорожі. Починаючи з 1873 р., кожні 2 роки відбувалися міжнародні (спочатку німецькі) конгреси вчителів сліпих.

Допомога глухонімих полягала переважно у підшуканні роботи. Із загальної кількості глухонімих (згідно з даними німецького перепису 1880 р.) мали професію 29 %. За родом занять вони розподілялися наступним чином (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рід занять глухонімих у другій половині XIX ст. [9, с. 908]

Рід занять	Чоловіки	Жінки
Сільське господарство, скотарство, виноробство, садівництво, лісництво, полювання й рибальство	1466	788
Гірничозаводська промисловість, соляні промисли, мануфактурна промисловість, будівельна справа	1302	142
Постачання предметами одягу й взуття	1726	730
Особисте служіння	865	1
Художні промисли	315	11
Торгівля, комісіонерство, страхова справа	81	45
Державна й суспільна служба	12	2
Виховання, навчання, мистецтво, література	7	3
Церковна служба, догляд за хворими	7	3
Інші професії	32	11

Як бачимо з таблиці, більшість глухонімих займалася землеробством. Одним з основних завдань вважалося також надання глухонімих можливості спілкуватися не тільки між собою, а й з навколишніми. Починаючи з XVI ст. здійснювалися одиничні

спроби навчати глухонімих, однак тільки у 1760 р. абат Де Л'Епе (1712-1789) організував перший заклад для їх навчання й виховання. Учні абата поширили його метод майже в усіх цивілізованих країнах (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількість шкіл для глухонімих у другій половині XIX ст. [9, с. 908]

Країна	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість вчителів
Німеччина	96	4133	563
США	73	8372	606

Продовження таблиці 2

Франція	70	3619	364
Англія	49	2675	247
Австро-Угорщина	25	1556	182
Швеція	17	680	76
Росія	11	615	62

Як бачимо, найбільша кількість таких шкіл містилася у Німеччині. Разом нараховувалося 446 шкіл з майже 27 тис. учнів, яких навчали близько 2,7 тис. учителів [підраховано автором за 9, с. 908].

У кінці XIX – на початку XX ст. існувало 3 методи навчання глухонімих: 1) французький, або мімічний; 2) німецький звуковий, або метод усного мовлення (мав завданням навчити глухонімого не тільки членороздільній мові, але й мистецтву читання по губах («чути очима»); та 3) змішаний [9, с. 909]. Навчання давало свої результати: у Петербурзі глухонімі влаштували аматорські спектаклі, причому ставили достатньо складні п'єси; під час агітації з приводу виборів президента США в Нью-Йорку відбувалися політичні збори глухонімих громадян (було до 400 учасників; дебати велися винятково за допомогою знаків) [9, с. 909].

Душевнохворі стали об'єктом піклування й захисту лише близько середини XIX ст. Заснування спеціальних закладів для призріння й лікування душевнохворих було прерогативою держави, або цей обов'язок покладали на провінції, земства й міста. Для душевнохворих із заможних класів існували приватні лікарні, однак держави суворо контролювали їх діяльність через можливість зловживань. У Росії душевнохворі здавна призивалися у монастирях. У 1762 р. був виданий указ про будівництво «нарочного будинку», а також «долгаузу» у Новгородській губернії, а академікові Шлецеру доручено було оглянути «долгаузи» за кордоном. У 1779 р. поліційне відомство в Санкт-Петербурзі, стурбоване великим скупченням у столиці душевнохворих, заснувало тут будинок божевільних. У подальшому турбота про душевнохворих була покладена на накази громадської опіки. У 1852 р.

у відомстві приказів нараховувалося 50 будинків для душевнохворих з 2554 ліжками [8, с. 281]. Із введенням земських установ і Городового Положення 1870 р. піклування й лікування душевнохворих покладено на земства й міста.

Поряд із піклуванням у «закритих закладах» існувало «вільне або відкрите піклування», яке могло мати дві форми: колонії для душевнохворих і сімейне піклування. У колонії душевнохворі займалися сільськогосподарськими роботами, які позитивно впливали на їхнє здоров'я. Сімейне піклування, тобто розміщення одного або кількох душевнохворих у сім'ю, виникло в с. Геель у Бельгії, біля Антверпену. Селяни тут здавна приймали до себе душевнохворих. У Шотландії у такий спосіб призивалося 2270 осіб [8, с. 282]. Душевнохворий міг бути розміщений у закритий заклад проти його волі лише з дозволу судової влади.

Таким чином, у XIX – на початку XX ст. основним об'єктом допомоги були військові інваліди, люди з сенсорними обмеженнями, душевнохворі. З перерахованих категорій поважне ставлення протягом всієї історії зберігалося лише по відношенню до військових інвалідів, та у зазначений період виявлялося в існуванні інвалідних будинків, рот, команд, хуторів, виплаті пенсій, допомозі сім'ям цих осіб. Здатних до праці сліпих та глухонімих навчали й виховували, дорослих – працевлаштували, нездатних до праці – розміщували у богодільні, сім'ї приватних осіб. Основним надбанням періоду стала поява шрифтів для сліпих (унціалу, рельєфно-крапкового), друкування книжок для них. Душевнохворі утримувалися переважно в закритих державних або приватних закладах, хоча застосовували й «відкриту» форму догляду за ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горілий О.Г. Історія соціальної роботи: Навчальний посібник. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2004.
2. Гузенко Ю.І. Гузенко Ю.І. Діяльність благодійних товариств Миколаєва наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові праці: Збірник. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – Т. 5: Історичні науки. – С. 42-47.
3. Крючков Ю.С. Град Святого Николая: Путеводитель по старому Николаеву. – Николаев: «Возможности Киммерии», 2003. – 256 с.
4. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века). – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 480 с.
5. Узбереги Божої ріки. Історичний календар Миколаївщини. 2003 рік / Упор. В.О.Жадько. – К.: СПД Жадько В.О., 2003. – 784 с.
6. Фирсов М.В. История социальной работы. – М.: Академический Проект, 2004.
7. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – Т. 8-А. – Спб., 1893. – С. 908-909.
8. Там само. – Т. 11. – Спб., 1893. – С. 278-283.
9. Там само. – Т. 13. – Спб., 1894. – С. 44-45.
10. Там само. – Т. 24-А. – Спб., 1898. – С. 550.
11. Там само. – Т. 30. – Спб., 1900. – С. 471-475.